

II

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΣΑΤΣΟΥ
ΣΤΗΝ ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μετά την ώραία ὀμιλία τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου κ. Δεσποτοπούλου, πού παρουσίασε τὴν καθολικὴ ἐπιστημονικὴ συμβολὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Διδασκάλου, ἐλάχιστες ἀπὸ τίς πολυποίκιλες τοῦ ἔργου του πτυχές θὰ προσπαθήσω νὰ ἐπισημάνω, καὶ μάλιστα ἐκεῖνες πού συναρτῶνται περισσότερο μὲ τὴν ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας του τόσο στὴν Γενικὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου ὅσο καὶ στὸ εὐαίσθητο πεδίο τῆς ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς αὐτοῦ. Ἡ προσωπικότητα τοῦ *Κωνσταντίνου Τσάτσου* συνδέεται μὲ τὴν νεώτερη ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποία ἀπεκάλεσε ὁ *Παναγιώτης Ζέπος* περίοδο τῆς ἀληθοῦς δημιουργίας, καὶ τὴν ὁποία κατ' ἐξοχὴν χρωμάτιζαν τὰ ὀνόματα τῶν *Δημητρίου Παππούλια*, *Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου*, *Γεωργίου Μπαλῆ* καὶ *Γεωργίου Μαριδάκη* ὡς διακεκριμένων τοῦ δικαίου Διδασκάλων. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὸ ἔτος 1932 ἦταν πράγματι σημαντικὸ. Διότι τότε κυκλοφόρησαν δύο βασικὲς μελέτες σχετικὲς μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ δικαίου: Τοῦ *Κ. Τσάτσου*, νέου τότε καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μὲ τίτλο: «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου», καὶ τοῦ *Ἀλεξάνδρου Λιτζεροπούλου*, ὑφηγητοῦ τότε στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης καὶ ἔπειτα καθηγητοῦ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, μὲ τίτλο: «Ἡ νομολογία ὡς παράγων διαπλάσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου». Ὁ *Λιτζερόπουλος* στὸν πρόλογο τῆς ώραίας πράγματι μελέτης του, ἀφοῦ ἐτόνιζε ὅτι ἡ διατριβὴ του στηρίζεται στὴν τελολογικὴ μέθοδο ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου, προσέθετε καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Ἡ συγγραφὴ τῆς παρουσίας ἐργασίας, ἔλεγε, εἶχε ἤδη πολὺ προχωρήσει, ὅτε ἐλάβομεν γνῶσιν τῆς ἐκτενοῦς πραγματείας τοῦ φίλου καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κ. *Κ. Τσάτσου* ἐπὶ τοῦ Ἐπιβλήματος τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου». Ὁ ἀναγνώστης θὰ συμπληρώσῃ ἐπωφελέστατα τὸ θεωρητικὸν μέρος τῆς μελέτης μας, διὰ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἔργου τοῦ κ. *Τσάτσου*, ὁ ὁποῖος προσφέρει εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐπιστήμην βαθυτάτην δογματικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ἔρευναν τοῦ θέματος». Ἀλλὰ καὶ ὁ *Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος* — πού εἶχε ἐπισημάνει ἀπὸ τὸ ἔτος 1916, μὲ τὴν μελέτη του: «Ἡ ἐλευθερὰ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου», τὴν στείρα «ἐννοιοκρατουμένη»

μέθοδο έρμηνείας τοῦ δικαίου καὶ ὑπεδείκνυε τὴν ζωογόνο τελολογικὴ κατεύθυνση αὐτῆς — στὴν ἔνθερμη Εἰσήγησή του γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑποψηφιότητος τοῦ *Κ. Τσάτσου* ὡς Ἀκαδημαϊκοῦ, ἔγραφε καὶ τὰ ἐξῆς: «Ἡ μελέτη περὶ τοῦ Προβλήματος τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου ἰσοδυναμεῖ πρὸς ὀλόκληρον σύστημα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου μὲ βάσιν τὴν ἰδεοκρατικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι εὐτυχής ἢ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ἀφοῦ τοιοῦτον ἔργον ἀναλῶον, μὲ βάσιν αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου, τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον παντὸς κειμένου νομοθετικοῦ ἢ ἰδιωτικοῦ, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη εἰς τὴν διεθνῆ κίνησιν». Τὴν τελολογικὴ αὐτὴ μέθοδο, μὲ τὶς ποικίλες γνωσιολογικὰς ἀποχρώσεις κατὰ τὴν λειτουργία τοῦ ὑπαγωγικοῦ κυρίως συλλογισμοῦ, ἀνέπτυξε ὁ *Κ. Τσάτσος* κατὰ τρόπο ἀπαράμιλλο. Σὲ μίᾳ τελευταία μάλιστα μελέτῃ του —ἔπειτα ἀπὸ 57 χρόνια ἐπιστημονικῆς ζωῆς— ποῦ φέρει τὸν ἴδιο τίτλο μὲ τὴν ἀρχικὴ σὲ γερμανικὴ γλῶσσα μελέτῃ του: «Ἡ ἔννοια τοῦ θετικοῦ δικαίου» (*Ἀφιέρωμα στὸν Α. Λιτζερόπουλο*, τόμ. Β', 1985 σ. 539 ἐπ.), ἀφοῦ ἀντικρούει πειστικὰ καὶ μὲ ἐκτεταμένη ἐπιχειρηματολογία τὶς διαφορὰς μὲ μαρξιστικὸ ὑπόστρωμα θεωρίες, ποῦ «δὲν προάγουν —ὅπως γράφει— τὴν ἐπιστήμη», διατυπώνει καὶ πάλι τὴν βασικὴν του θέση μὲ τὴν ἀκόλουθη περικοπή: «Ἡ τελολογία, λέγει, εἶναι μίᾳ μορφῇ σκέψεως ποῦ τὴν θεωρῶ ἀναγκαία, γιὰ ὅλο τὸν κόσμον τῆς πράξεως, ἀλλὰ ποῦ προσλαμβάνει τὴν ἐντελέστερη μορφὴν της στὸ δίκαιο... Ὅχι διότι εἶναι μίᾳ μέθοδος ἀπλῶς πρόσφορη γιὰ τὴν κατανόηση τῶν νοημάτων τοῦ δικαίου, γιὰ τὴν πλήρωση τῶν κενῶν τοῦ συστήματος ἢ τὴν ἄρνηση τῶν ἀντιφάσεων του, ἀλλὰ διότι ἡ τελολογία ὑπάρχει παντοῦ ὅπου γιὰ νὰ ἐννοήσωμε μίᾳ πράξιν πρέπει νὰ ξέρωμε ποῦ στοχεύει. Ἀπὸ ἐκεῖ κρίνομε τὴν ἀξία ἢ τὴν ἀπαξία της. Ἡ μέθοδος ἐπομένως αὐτὴ ἰσχύει ὅπου ἀντικείμενο ἔρευνας εἶναι πράξεις τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ ὀλόκληρη ἢ ἱστορία καὶ ἐπομένως καὶ τὸ δίκαιο» (σ. 558).

Ἡ φιλοσοφικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρητικὴ δομὴ τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ *Κ. Τσάτσου*, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ πανεπιστημιακὴ διδασκαλία του, ἐδημιούργησαν μίᾳ νέᾳ ἀξιόλογη κίνησιν στὴν ὅλη θεώρηση τοῦ δικαίου, ὥστε ὅχι μόνον νὰ ἐμφανισθοῦν σημαντικὰς ἀπ' τοὺς μαθητὰς του ἐργασίες ποῦ φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπάρξῃ ἄμεση ἐπίδραση τῆς τελολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου τόσο στοὺς ἐρμηνευτὰς κειμένων τοῦ ἀστικοῦ κυρίως δικαίου, ὅσο καὶ στὴν νομολογία.

Σημαντικὸ τὸ ἔτος 1940 γιὰ τοὺς μαθητὰς του. Τότε ἐμφανίζεται ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ *Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου* «Τὸ δίκαιωμα ὡς διανόημα τοῦ νομοθέτου», μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ἰδίου, «πυρηνικὸ θέμα τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου». Καὶ ἀποτελεῖ πράγματι αὐτὴ σημαντικὴ συμβολὴ στὸ λεπτὸ αὐτὸ πρόβλημα, χωρὶς νὰ ἔχη μέχρι σήμερα κλωνισθῆ στὴν διεθνῆ θεωρητικὴ κίνησιν ἢ σταθερὴ φιλοσοφικὴ δομὴ τοῦ ἐγγχειρήματός του. Στὴν ἴδια ἐποχὴ τοῦ '40 κυκλο-

φορεῖ καὶ ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ἑμμανουὴλ Μιχαλάκη: «Περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς δικονομικῆς ἀποδείξεως» καὶ ἔπειτα ἀπὸ λίγα χρόνια καὶ ἡ ἐπὶ ὑψηλοῦς διατριβὴ του: «Περὶ τῆς ἀδίκου διαδικαστικῆς πράξεως». Μὲ τις δύο αὐτὲς ἀξιόλογες μελέτες ἡ διδασκαλία τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου διεισδύει καὶ εἰς τὸν δικονομικὸν χῶρον τοῦ δικαίου, — πού μέχρι τότε ἐθεωρεῖτο ὁ πλέον τυπικὸς— καὶ ἀξιοποιεῖται ἡ διδασκαλία του κατὰ τρόπον, ὥστε τὰ ἐξεταζόμενα θέματα νὰ ἀντιμετωπίζωνται ἐντὸς τῆς γενικῆς πλέον θεωρίας τοῦ δικαίου. Ἡ αὐτὴ δικονομικὴ πορεία συνεχίζεται καὶ μὲ τις δικές μου μελέτες, ὅπου μὲ ἀφετηρία πάντοτε τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Κ. Τσάτσου προωθοῦνται λύσεις γενικωτέρων θεωρητικῶν ἀλλὰ καὶ νομολογιακῶν ζητημάτων. Ὅλη αὐτὴ τὴν ἐπιστημονικὴν πορεία τῶν μαθητῶν του, δὲν ἔπαυσε νὰ παρακολουθῆ πάντοτε μὲ ἔντονον ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ ἐκδηλῆ ἀγάπη. Μ' αὐτὸ τὸ ζῶν ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον του καὶ τὴν συγκινητικὴν ἀγάπην του γιὰ ὅλους μας, συνδέεται καὶ ἡ ἐπιτροπὴ, αὐτὴ τὴν στιγμὴν, σύντομη διήγησις μιᾶς ζωηρῆς ἀνάμνησός μου. Ἦταν μία μέρα ἀπ' τὶς πολλὰς μαῦρες μέρες τοῦ χουντικοῦ πραξικοπήματος πού μοῦ τηλεφώνησε ὁ Κ. Τσάτσος. Διάβασα, ἀγαπητέ μου, μοῦ εἶπε, τὴν μελέτη σου γιὰ τὸν «νομικὸν προσδιορισμὸν τοῦ πραγματικοῦ γεγονότος», στὴν ὁποία ἀντιμετωπίζεις πολλὰ θέματα γενικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου, καὶ θὰ ἤθελα μὲ μερικὸς καλοὺς φίλους νὰ συναντηθοῦμε ἕνα ἀπόγευμα στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν γιὰ νὰ συζητήσωμε τὸ ὅλο θέμα. Τὸν ἠὺχαρίστησα γιὰ τὴν τιμητικὴν γιὰ μένα σκέψην του, καὶ πῆγα στὴν συνάντησιν, πού ἔγινε ἔπειτα ἀπὸ λίγες μέρες στὴν διπλανὴν μικρὴ αἴθουσα μὲ τὴν συμμετοχὴν τοῦ Π. Ζέπου, τοῦ Θ. Τσάτσου, τοῦ Ε. Μιχαλάκη, τοῦ Γ. Κουσουλάκου καὶ μερικῶν ἄλλων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Κ. Σημίτης, φέρεται νὰ εἴχῃ τότε νομικὸς καὶ τώρα Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως· ἀπουσίαζε ὁμοίως ὁ Δεσποτόπουλος, γιὰτὶ εἶχε φύγει ἀπ' τὴν πένθιμη Ἀθήνα καὶ ἀνέπνεε τὴν αὔρα τῆς ἐλευθερίας στὴν φιλόξενη Γαλλία ὡς προσκεκλημένος καθηγητὴς ἐντὸς Πανεπιστήμιου τοῦ Nancy. Ἐκείνη τὴν βραδιά θέλησε νὰ ξαναζήσῃ ὁ καθηγητὴς, ἀκόμη μία φορά, πού ἦταν καὶ ἡ τελευταία, τὴν ὁμορφὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ περιφήμου πανεπιστημιακοῦ Φροντιστηρίου του, σὲ ἕνα ἄλλο ἐλεύθερον χῶρον, ἀλλὰ σὲ μία ἀνελεύθερη τότε Χώρα.

Ἡ ἀξία ὁποιοῦδήποτε συστήματος Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου κρίνεται ἀπὸ δύο ὄψεις: τὴν σταθερότητα τῆς θεμελιώσεώς του ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά ἀφ' ἑτέρου ὅχι μόνον ὡς πρὸς τὴν διευκρίνησιν καὶ λύσιν θεωρητικῶν τοῦ δικαίου προβλημάτων, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθητέαν μέθοδον ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς αὐτοῦ. Τὰ δύο αὐτὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ἀποτελοῦν τις σταθερὰς βάσεις τοῦ ὁλοκληρωμένου φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Δὲν εἶναι δὲ ὑπερβολὴ νὰ λεχθῆ, ὅτι πολλὰς ἀπ' τὶς μελέτας ὅχι μόνον τῶν μαθητῶν του ἀλλὰ καὶ ἄλλων νεωτέρων, δὲν θὰ εἶχαν τὴν θεωρητικὴν δομὴν μὲ τὴν ὁποία

έμφανίσθηκαν, αν δὲν προϋπῆρχε καὶ τὸ φωτεινὸ σύστημα τοῦ *Κ. Τσάτσου*. Λέγω καὶ τὸ φωτεινὸ σύστημα τοῦ *Κ. Τσάτσου*. Διότι θὰ ἦταν βασικὴ παράλειψη ἂν δὲν ἐτόνιζα, ὅτι καὶ οἱ σύγχρονοὶ του καὶ διακεκριμένοι πανεπιστημιακοὶ συνάδελφοὶ του ἀκολουθοῦσαν τὴν αὐτὴ ἐπιστημονικὴ πορεία, πιστοὶ κι αὐτοὶ στὴν προηγουμένη λαμπρὴ ἰδεολογικὴ παράδοση, ποὺ τὴν χρωμάτισε ἔντονα ὁ *Παναγιώτης Ζέπος* στὸν Ἐναρκτήριό του Λόγο στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μὲ θέμα: «Ἡ νεωτέρα ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου» (1954), μὲ τὴν ἀκόλουθη κομπὴ ἀλλὰ καὶ χαρακτηριστικὴ περιγραφὴ, «Ὡς πρὸς μὲν τὴν ἀκολουθητέαν ἐρμηνευτικὴν μέθοδον, ἡ ἡμετέρα γενεά, ἔλεγε, πιστεύει, ὅτι τὸ ἀστικὸν δίκαιον, ὡς δίκαιον, —ἦτοι ὡς ἀνθρωπίνῃ θέλησιν τελολογικῶς ἀξιολογουμένη—, μόνον τελολογικῶς δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ, τοῦτο δὲ πάλιν χωρὶς τὰς ὑπερβολὰς τῆς λεγομένης συμβολικῆς ἢ παραστατικῆς Λογικῆς, πάντως δὲ καὶ μὲ ἀποκλεισμὸν τῶν εἰς τὸν διεθνῆ ὀρίζοντα ἐκ νέου ἀναφαινομένων ἀπλῶν αἰτιοκρατικῶν μεθόδων». Ὡς πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν δὲ θεώρησιν προσέθετε: «Ὅτι τὸ ἀστικὸν δίκαιον, εἶναι ἑτερόνομος ρυθμὸς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τοῦ ὁποίου ἡ πλήρης σύλληψις καὶ τακτοποιήσις εἰς τὴν ἀνθρωπίνην νόησιν μόνον μὲ θεώρησιν φιλοσοφικὴν εἶναι δυνατὴ, καὶ μόνον μὲ μέθοδον φιλοσοφικὴν καθίσταται γόνιμος ἀκόμη καὶ εἰς πρακτικὰ θέματα» (σ. 37, 51-52). Θὰ ἦταν ὅμως ἐξ ἴσου παράλειψη, ἂν δὲν ὑπεγράμμιζα καὶ πάλι τὴν μεγάλη ἐπίδραση ποὺ εἶχε τὸ φιλοσοφικὸ τοῦ *Τσάτσου* σύστημα καὶ στὴν νέα διαμόρφωση τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ ἀστικοῦ δικονομικοῦ δικαίου, ὥστε σὲ συνάρτησιν μὲ τὶς βασικὰς στὸ δικονομικὸ δόγμα συμβολὰς τῶν τότε διακεκριμένων ἐπίσης συναδέλφων του *Γεωργίου Ράμμου* καὶ *Χαράλαμπος Φραγκίστα*, ἐπέτυχε ἡ ἐλληνικὴ δικονομικὴ σκέψις νὰ καταλάβῃ σημαντικὴ θέσι στὴν διεθνῆ ἐπιστημονικὴ κίνησιν, ποὺ καὶ σήμερα παραμένει ζωερὴ μὲ ἐντονώτερη μάλιστα προβολὴ αὐτῆς, ἔπειτα ἀπὸ τὶς ἀξιόλογες μελέτες τῶν ἀγαπητῶν καὶ διακεκριμένων νέων συναδέλφων.

Κατὰ τὸ τελολογικὸν σύστημα τοῦ *Κ. Τσάτσου*: «Αἱ εἰδικιώτεροι διατάξεις εἶναι σκοπὸς ὑπηρετικὸς γενικωτέρων σκοπῶν... Ἄφ' ἧς δὲ μία νομοθεσία θεωρηθῆ ὡς σύστημα σκοπῶν ἀναφερομένων τελικῶς εἰς μίαν γενικωτάτην ἀρχήν, εἶναι δεδομένον διαρκῶς καὶ τὸ κριτήριον, βάσει τοῦ ὁποίου μεταξὺ δύο εἰδικιωτέρων ἀντιθέτων σκοπῶν εἶναι δυνατὸν νὰ εὐρεθῆ ἐκεῖνος ὅστις πρέπει νὰ ἐπικρατήσῃ, διότι εἶναι τὸ προσφορώτερον μέσον πραγματοποιήσεως τοῦ γενικωτέρου σκοποῦ, οὕτινος οἱ εἰδικοὶ σκοποὶ θεωρητέοι ὡς μέσα». Τὴν σχέση αὐτὴ μεταξὺ σκοποῦ καὶ μέσου ἀναπτύσσει, κατὰ τρόπον ἐξαίρετο, στὴν κλασσικὴ πλέον μελέτη του: «Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου» ²(1978), ὅπου προσδιορίζει ἐπίσης καὶ τὰ ἐπιτρεπτὰ ὅρια τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τοῦ δικαστοῦ στὸ λεπτὸ χῶρο τῆς ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου (σ. 116-7).

Ἡ τελολογικὴ αὐτὴ μέθοδος ἐρμηνείας τοῦ δικαίου πού σύντομα ἔγινε ἀποδεκτὴ στὴν θεωρία, ἐπεκράτησε τελικὰ καὶ στὴν νομολογία τῶν Ἀνωτάτων Δικαστηρίων μας, πού δὲν πρόλαβε ὅμως ὁ Διδάσκαλος νὰ τὴν χαρῆ. Ἀπαντοῦν πλέον στὴν πρόσφατη νομολογία τοῦ Ἀρείου Πάγου χαρακτηριστικαὶ γι' αὐτὴν τὴν μέθοδο ἐκφράσεις, ὅπως λ.χ.: ὅτι «γιατὴ τὴν ἀκύρωση ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως, ὁ ἰσχυρισμὸς πού ἀφορᾷ τὴν ἀπόσβεση τῆς ἀπαιτήσεως ἐπιτρέπεται νὰ ἀποδειχθῆ «κατὰ τὴν τελολογικὴ ἐρμηνεία τῆς διατάξεως» μόνον μὲ ἔγγραφα ἢ ὁμολογία (ΑΠ 583/1993)· ἢ ὅτι «κατὰ τὴν ἀληθῆ ἔννοια τῆς διατάξεως αὐτῆς, τόσον ἀπὸ τὴν γραμματικὴ ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν τελολογικὴ τοιαύτη, τὸ δικαίωμα ἰδιοκατοίκησης ἀναγνωρίζεται...» (ΑΠ 823/1992)· ἢ ὅτι «θὰ ἦταν ἀντίθετο πρὸς τὴ λογικὴ καὶ τὴν τελολογικὴ ἐρμηνεία τοῦ νόμου νὰ δικαιουῖται ὁ συμβολαιογράφος νὰ παρακρατήσῃ 20% γιὰ συμβόλαια στὰ ὁποῖα...» (ὉλαΠ 70/1990)· ἢ ὅτι «ἡ διατάξη τοῦ ἄνω νόμου δὲν ἐπεκτείνει οὔτε κατὰ τὸ γράμμα οὔτε κατὰ τὸν σκοπὸν τῆς τὴν ἐκ τοῦ νόμου ἀναδοχὴν τῆς ὑποχρεώσεως καταβολῆς φόρου» (ΑΠ 952/1994). Ἀλλὰ καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἢ νομολογία τὴν αὐτὴ ἀκολουθεῖ μέθοδο ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, ὅταν τονίζῃ τὸν σκοπὸν τοῦ νόμου γιὰ νὰ συναγάγῃ ἀπὸ αὐτὸν τὴν προσήκουσα λύση. Στὴν πρόσφατη ὅμως νομολογία του ἀπεδέχθη καὶ τὴν καλουμένη ἀρχὴ τῆς «ἀναλογικότητος» ὡς μέθοδο ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, πού ἔγινε ἔντονα ἀποδεκτὴ τόσο ἀπὸ τὴν διεθνῆ θεωρία ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν νομολογία διεθνῶν ἰδίᾳ δικαστηρίων. Καὶ ἐγκαινιάσθηκε ἡ θεωρία αὐτὴ μὲ τὴν ὑπ' ἀριθ. 2112/84 ἀπόφασή του, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ ἔκφραση: «ἡ ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ κράτους δικαίου ἀπορρέουσα ἀρχὴ τῆς ἀναλογικότητος». Στῆρίζεται δὲ ἡ ἀναλογικότητα στὴν στάθμιση μέσων καὶ σκοπῶν μὲ περαιτέρω ἐννοιολογικὴ ἐξειδίκευση τῶν δύο αὐτῶν ὄρων καὶ μὲ χαρακτηριστικὰ κυρίως κριτήρια τὴν ἀναγκαιότητα καὶ καταλληλότητα τῶν μέσων ἐν σχέσει πρὸς τὸν διωκόμενον σκοπὸ. Ἀλλὰ ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ τίποτε ἄλλο παρὰ τελολογικὴ μέθοδο ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, μὲ ἐννοιολογικὴ ἐξειδίκευση τοῦ προσφορωτέρου μέσου πρὸς πραγματοποίηση τοῦ γενικωτέρου τοῦ νόμου σκοποῦ, ὅπως, πρὸ τῆς ἐμφανίσεώς της, προφητικὰ ἐδίδαξε ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος. Μὲ ἀφετηρία δὲ τὴν θεωρητικὴ αὐτὴ θέση, θὰ ἦταν, κατὰ τὴν γνώμη μου, σκοπιμώτερη ἢ χρησιμοποίηση καὶ ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας τῆς αὐτῆς ὀρολογίας πού ἀπαντᾷ στὴν πρόσφατη νομολογία τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἀφοῦ ἡ «τελολογικὴ ἐρμηνεία» καλύπτει καὶ τὴν «ἀναλογικότητα» ἐντὸς τοῦ εἰδικωτέρου πλαισίου τῆς ἐξειδικεύσεως μέσων καὶ σκοποῦ. Κατ' αὐτὸν δὲ τὸν τρόπο, μὲ ἐκφραστικὴ πλέον ὁμοιομορφία, θὰ προηγεῖτο, καὶ ἀπὸ νομολογιακὴ ἐπίσης ἄποψη, ἡ πρωτοπόρος διδασκαλία ἐκείνου, σὲ σχέσῃ πρὸς τὴν σύγχρονη ἐρμηνευτικὴ κατεύθυνση.

Με τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου ἀπ' τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν ἔχασε τὸ Πανεπιστήμιον ἓνα λαμπρὸν Διδάσκαλον. Ἀπέκτησε ὅμως ἡ μὲν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μία φωτεινὴ προσωπικότητα, ἡ δὲ Πατρίδα μας ὑπόδειγμα πολιτικοῦ ἀνδρός, τοῦ ὁποίου ἡ Πολιτεία ὡς Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἦταν μία συνεχῆς διδασχὴ στὴν πράξιν, παράλληλα μὲ τὴν ἀδιάκοπὴ ἐπιστημονικὴ του συμβολὴν εἰς πλεῖστα ὅσα θέματα, καὶ πάντοτε μὲ τὴν βαθεῖαν πλατωνικὴν του πίστην: «τὸν λόγον διδόναι τε καὶ δέξασθαι».